

ВЕРИФІКАЦІЯ ОСОБИ Й. СТАЛІНА РУСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ У 1943 – 1953 РОКАХ

В. О. Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Ю. В. Подріз

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

uliya.podriez@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7402-5134>

Ключові слова: СРСР, Україна, Й. Сталін, культ особи, сталінізм, церква, православ'я, духовенство.

У статті проаналізовано звернення, промови, проповіді, листування представників РПЦ у яких присутні елементи поширення культу особи Й. Сталіна. Метою дослідження є аналіз участі РПЦ у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна. Визначено типові для представників церкви вислови, які характеризували особу радянського очільника. Визначено, що хвалебна риторика посилювалася протягом 1941–1943 рр. в ході зближення світської та церковної влади. В цей час до РПЦ проникають елементи культу особи та починається пряме вихваляння Й. Сталіна. Культ особи значно поширився у церковному середовищі від осені 1943 р. З цього часу постійно звучали слова вдячності за «благодіяння» здійснювані на користь церкви, а заслуги армії поступово ототожнювалися особисто з очільником держави. В середові церкви виникають свого роду месіанські сподівання відносно керівника СРСР, формується культ переможця і великого церковного благодійника.

VERIFICATION OF J. STALIN PERSONALITY BY THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1943 – 1953

V. Olitskyi, Yu. Podriez

Sumy Makarenko State Pedagogical University

Key words: USSR, Ukraine, J. Stalin, personality cult, stalinism, church, Orthodoxy, clergy.

The article is devoted to analysis of appeals, speeches, sermons, correspondence of representatives of the Russian Orthodox Church in which there are elements of spreading the cult of J. Stalin personality. The purpose of the study is to analyse the participation of the ROC in the formation and spread of J. Stalin personality cult. Expressions typical for representatives of the church, which characterized the personality of the USSR head, were determined. It was established that in the 1920s, the first assumptions about divine will in the establishment of soviet power came from the mouths of hierarchs. It was determined that this rhetoric intensified during 1941–1943 during the rapprochement of secular and church authorities. At this time, elements of the personality cult penetrate into the ROC and direct praise of J. Stalin begins. The cult of personality significantly increased in the church environment from the autumn of 1943. Since then, words of gratitude for the benevolence carried out for the benefit of the church were constantly heard, and the merits of the army were gradually identified personally with the head of state. After the victory in the Second World War, the person of J. Stalin was identified with the victory. A kind of messianic expectations about the leader of the USSR arise in the church. There are rumours about the fallacy of attempts to condemn the soviet government in the 1920s. References to the period of the 1930s, as a time of mass repressions and the actual destruction of the ROC, have disappeared from church rhetoric. They were changed to express gratitude for the

restoration of the ROC in 1943 and the liquidation of other Orthodox denominations in the state. It was established that at the end of the 1940s, the ROC actively participated in the celebration of soviet anniversaries, during which it comprehensively praised the person of J. Stalin, once again testifying to the divine origin of his power. It was determined that similar calls were made by representatives of the ROC at international conferences devoted to preserving peace. Here, the soviet leadership and J. Stalin personally, in contrast to the collective West, were presented as fighters for peace and the prevention of war and human suffering.

В сталінський період радянська пропаганда створила навколо особи Й. Сталіна ореол непогрішного вождя. В офіційній риторичі, пресі, мистецтві та інших галузях використовувалися терміни які звеличували його постать, формували ідеал державного керівника, військового генія, борця за мир та справедливість. Будь-які успіхи неодмінно пов'язувалися із заслугами «батька народів». Після відновлення діяльності Руської православної церкви восени 1943 р., вона активно долучилася до процесу звеличення Й. Сталіна. Незважаючи на попередній досвід репресій та заборону православним віровченням створення кумирів, церква активно перейняла довід радянської пропаганди. Вона із свого боку створювала ідеал «Верховного геніального вождя», «керівника перемоги», покладаючи на нього месіанські сподівання у майбутньому.

Одним із перших підняв питання служіння Московської патріархії культу особи Й. Сталіна Г. Якунін¹. Не зважаючи на те, що його стаття була написана у 1970-ті роки, опублікована вона була лише у 1989 р. Автор розглядає порушене питання переважно із точки зору церковного діяча, приділяючи головну увагу вітальному слову присвяченому 70-літтю Й. Сталіна. Крім того, він намагався зрозуміти передумови, що сприяли такій позиції РПЦ та висвітлити справжнє ставлення церковної ієрархії до радянського керівника. Сучасна українська історіографія звертає увагу на негативний вплив участі РПЦ у формуванні культу особи Й. Сталіна. Зокрема, коротко даного питання у дослідженнях торкається П. Бондарчук². Подібно дана проблема відображена у Західноєв-

ропейській історичній науці³. Російська історіографія немає єдиної позиції відносно порушеної проблеми. Зокрема, Ю. Гераськін⁴ відкрито говорить про дані процеси в церковному середовищі, а М. Данілушкін⁵ хоча і висвітлює співпрацю РПЦ та радянської влади, підводить читача до її позитивного сприйняття.

Попри те, що дане питання є актуальним для сучасної історичної науки, воно лише фрагментарно відображене в історіографії, переважно на рівні констатації факту або оцінки істориками даного досвіду. В історичній науці відсутнє окреме дослідження, яке б комплексно розглядало участь РПЦ у становленні культу особи Й. Сталіна. Саме цій проблемі присвячена дана стаття.

Метою дослідження є аналіз участі РПЦ у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна.

Попри тотальні репресії, масові арешти та розстріли духовенства, майже повну ліквідацію РПЦ у другій половині 1930-х рр., ініціатива співпраці РПЦ та радянської держави походила від вцілілої церковної ієрархії. Своєрідний переломний момент у відносинах з державою намітився із початком радянсько-німецької війни. В перший день війни, 22 червня 1941 р., з'явилося звернення не очільника держави, а очільника церкви. Патріарший місцеблуститель митрополит Сергій (Страгородський) дізнався про початок бойових дій повернувшись до резиденції після богослужіння у Богоявленському соборі. За спогадами очевидців, після отримання цієї звістки, він пішов до робочого кабінету, де почав писати послання до духовенства та віруючих, розіслане в той же день. Митрополит закликав та благословляв громадян на боротьбу з ворогом. На думку М. Данілушкіна митрополит Сергій усвідомлював,

¹ Якунін Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина). На пути к свободе совести. М.: Прогресс, 1989. С. 172–204.

² Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х років): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. У 3-х частинах. Ч. 3. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 336.

³ Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 264 с.

⁴ Гераськин Ю.В. Русская православная церковь, верующие, власть (конец 30-х – 70-е годы XX века). Рязань, 2007. 272 с.

⁵ История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Т. 1: годы 1917–1970. / Глав. ред. М.Б. Данилушкин. СПб: Воскресение, 1997. 1020 с.

що війна розпочалася не з комуністами, а з Росією. Подібну думку висловлює і Т. Бремер, заявляючи, що радянська держава всупереч пишномовному інтернаціоналізму сприймалася церквою як «російська», будучи тим самим для РПЦ державою, яку вона визнавала як свою. Разом із тим, Т. Бремер зазначає, що беззастережна підтримка СРСР під впливом зовнішньої загрози, не означала схвалення злочинів скоєних радянським режимом⁶. Виходячи із звернення до віруючих, така думка істориків є цілком справедливою. Митрополит Сергій не згадує ні про радянську державу, ні про радянську владу. Натомість, він апелює до термінів «Росія», «Батьківщина», «руська земля», «руський народ». Усе це свідчить про його особисте сприйняття радянської держави та республік які до неї входили, у першу чергу як російської, а православних народів, які її населяли, як єдиного «руського». Історичні приклади боротьби, наведені у посланні також підтверджують дане твердження.

Два важливі документи в історії РПЦ 1920-х років та взагалі історії державно-церковних відносин в СРСР довоєнного періоду, «Заповіт» Патріарха Тихона (Белавіна) 1925 р. та «Декларація» митрополита Сергія (Страгородського) 1927 р., припускали, що радянська влада встановилася в Росії з волі Божої, яка премудро вела народ до визначеної йому цілі. З початком німецько-радянської війни і відродженням церковного життя, відчуття божественного промислу в історичному процесі держави, помітно посилюється серед керівництва Московської патріархії. Божественним знаряддям у цьому процесі, за висловами ієрархів стає «мудрий богопоставлений», «Богом даний Верховний Вождь»⁷.

Протягом наступних двох років відбулося значне зближення влади та РПЦ у СРСР. Воно було викликане рядом причини, як з боку церкви так і з боку режиму⁸. Із зближенням посилювалася і церковна риторика спрямована на уособлення боротьби за Батьківщину із радянською владою. До церковної риторики поступово проникають елементи культу особи Й. Сталіна та відбувається

його вихваляння з боку ієрархів церкви.

У вересні 1943 р. відбулася нарада Й. Сталіна із архієреями та Собор РПЦ, на якому обрано Патріархом митрополита Сергія (Страгородського). Після цих подій було фактично легалізовано функціонування РПЦ, яка зайняла монополіне становище у православному житті держави. З цього часу посилюється вплив культу особи Й. Сталіна у церкві. У повідомленні про зустріч єпископату РПЦ із Й. Сталіном зазначалося, що очільник СРСР чутливо поставився до пропозицій архієреїв відносно налагодження церковного життя та зазначив, що зі сторони уряду не буде жодних перепон в їх реалізації⁹. Дана інформація не просто інформувала громадськість про налагодження державно-церковних відносин, а мала підсилювати підтримку радянського керівництва серед віруючих РПЦ. За словами священника Г. Якуніна, особисті зустрічі із Й. Сталіним викликають неперевершене враження на церковне керівництво. У митрополита Сергія (Страгородського) вони «викликають почуття щирої любові та відданості»¹⁰.

15 травня 1944 р. помер Патріарх Сергій, відповідно до його заповіту місцеблюстителем призначено митрополита Олексія (Сіманського). З цього часу вихваляння радянського керівництва та особисто Й. Сталіна посилюється. 22 червня 1944 р. митрополит Олексій звернувся із посланням до Церкви у зв'язку із третьою річницею початку війни. 24 жовтня 1944 р. газета «Известия» опублікувала його лист до Й. Сталіна. В ньому йшлося про патріотичну і благодійну діяльність в період німецько-радянської війни. Він звертався до представників Румунської та Болгарської православних церков у зв'язку із змінами зовнішньої політики їх держав спрямованих проти Німеччини. В означений період все частіше звернення керівництва Московської патріархії, коли мова йшла про Й. Сталіна, супроводжуються фразами: «історичне покликання», «організатор перемог», «подвиг очолюваний Вами», «геніальний полководець» тощо, які характеризують його керівництво та військову діяльність¹¹. Схожі тези, хоча і

⁶ История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Т. 1: годы 1917–1970. / Глав. ред. М.Б. Данилушкин. СПб: Воскресение, 1997. С. 315–317; Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 136.

⁷ Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина). На пути к свободе совести. М.: Прогресс, 1989. С. 190.

⁸ Оліцький В. Становище Руської Православної Церкви в Україні в середині 1940-х років. КОНСЕНСУС. 2021. № 1. С. 31–41.

⁹ Прием товарищем И.В. Сталиным митрополита Сергия, митрополита Алексия и митрополита Николая. Журнал Московской патриархии. 1943. № 1. С. 3.

¹⁰ Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина). На пути к свободе совести. М.: Прогресс, 1989. С. 191.

¹¹ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. М.: Издательство Крутицкого подворья, 2009. С. 46, 60, 93, 106.

набагато рідше, починали лунати від прорадянського духовенства Східної Європи у зверненнях до ієрархів РПЦ¹².

На Помісному соборі РПЦ 1945 р. митрополита Олексія було одногосно обрано Патріархом. У відповіді на слово голови ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР Г. Карпова виголошене від імені радянського уряду на відкритті Собору, митрополит Олексій від імені Собору подякував уряду за увагу до потреб церкви та закликав боже благословення на державу, уряд, військо та верховного вождя¹³. У зверненні Помісного собору до уряду також виголошувалися подяки за сприяння та наголошувалося, що Собор щиро молиться за дарування швидкої перемоги та про «примноження сил, здоров'я і років життя нашому улюбленому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандувачу нашого славного війська Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»¹⁴. Таким чином, схвальна риторика звучала від імені найвищого керівного органу РПЦ, що уособлював її повноту, а становище церкви та успіхи армії прямо пов'язувалися з іменем вождя.

10 квітня 1945 р. відбулася зустріч Патріарха Олексія із Й. Сталіним, на якій обговорювалося поточне функціонування РПЦ та плани на майбутнє. Ґрунтуючись на спогадах митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича) про дану зустріч, можна говорити про підтримку особи Й. Сталіна у середовищі вищих ієрархів. Вони висловлюють як мінімум позитивне ставлення до очільника держави та значні надії на нього у розвитку церкви. В чергове підкреслювалося, що Й. Сталін чутливо віднісся до всіх церковних потреб та сердечно обіцяв підтримку у майбутньому¹⁵. Цей відгук вчергове демонструє, що вище церковне керівництво зайняло позицію тісної співпраці із державою, покладаючи на владу значні сподівання щодо майбутнього існування. Цілком імовірно, що під тиском цих факторів минулий досвід гоніння та репресій проти духовенства і церкви, які пережили у тому числі – ієрархи, відійшли на другий план або і взагалі були забутими в колектив-

ній церковній пам'яті зберігаючись у вигляді особистих спогадів, які не висловлювалися публічно. В наступний період ми не зустрінемо в офіційній риторичі чи публікаціях відомостей про репресії радянського режиму проти церкви. Вони переважно замовчуватимуться, навіть в офіційних біографіях, надрукованих в «Журналі Московської патріархії», відомості про 1930-ті роки пропускалися.

Після закінчення Другої світової війни в церковному середовищі формується культ перемоги, який уособлюється із іменем Й. Сталіна. Посилання на перемогу стало тезою для підкреслення єдності завдань держави і церкви, обґрунтуванням об'єднавчої ідеї не допущення наступної війни. В другій половині 1940-х років силами держави та РПЦ в суспільстві поряд із вірою в Бога, виникає феномен міфологічного обоження «керівника перемоги», «батька народів», божественної сакралізації імені Й. Сталіна. На думку Ю. Гераськіна церква не могла не рахуватися з реаліями політичної ситуації, хоча в переважній більшості висловлювані ієрархами та духовенством проста-лінські тези та настрої були щирими¹⁶.

Вихваляння Й. Сталіна у зв'язку із перемогою у німецько-радянській війні відбувалося і ієрархами Українського екзархату РПЦ. 9 травня 1945 р. оприлюднено послання патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького Івана (Соколова). Воно переповнене вихваляннями Й. Сталіна та формуванням радянської ідеології Другої світової війни. Владика поклав повну відповідальність на А. Гітлера за окупацію Польщі 1939 р., розв'язання німецько-радянської війни, руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври тощо. Говорячи про перемогу та подвиги Червоної армії, він пов'язав їх із «дивовижним керівництвом геніального полководця Й. Сталіна», якого в кінці послання назвав «Верховним геніальним вождем»¹⁷. У привітанні голові Раднаркомі УРСР М. Хрущову, окремо підкреслена «Слава першому Маршалу Радянського Союзу Й.В. Сталіну»¹⁸. У проповіді виголошеній 9 травня 1945 р. в Успенському соборі Одеси єпископ Сергій (Ларін) зазначив перед віруючими, що Й. Сталіну «зобов'язані ми перемогою, на

¹² Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы российских архивов: в 2 т. Т. 1: 1944–1948 гг. М.: РОССПЭН, 2009. С. 40.

¹³ История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Т. 1: годы 1917–1970. / Глав. ред. М.Б. Данилушкин. СПб: Воскресение, 1997. С. 378.

¹⁴ Обращение Поместного Собора Русской православной церкви к правительству Союза ССР. Журнал Московской патриархии. 1945. № 2. С. 11.

¹⁵ История Русской православной церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Т. 1: годы 1917–1970. / Глав. ред. М.Б. Данилушкин. СПб: Воскресение, 1997. С. 352–354.

¹⁶ Гераськин Ю.В. Русская православная церковь, верующие, власть (конец 30-х – 70-е годы XX века). Рязань, 2007. С. 46–48.

¹⁷ Послание Патриаршего Экзарха Митрополита Киевского и Галицкого Иоанна. Журнал Московской патриархии. 1945. № 6. С. 7–9.

¹⁸ Поздравление Митрополитом Иоаном Председателя Совнаркома УССР со днем Победы. Журнал Московской патриархии. 1945. № 6. С. 10.

ньому перебуває Боже благословення, він набув мудрості і передбачення результату війни», додатково відзначивши, що «як щасливі ми, маючи біля державного керма таку людину, як Йосип Віссаріонович Сталін»¹⁹. Таким чином, ієрархи РПЦ не просто вихваляли особу Й. Сталіна бравши участь у формуванні культу особи. Можна погодитися із думкою Г. Якуніна, що Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала і духовно солідаризувалася із громадянською владою. П. Бондарчук справедливо зазначає, що це плазування доходило до відкритого блюзнірства – месіанських сподівань, прив'язаних до особистості Й. Сталіна²⁰. У післявоєнний період подібні прояви набудуть ще більших масштабів. У 1946 р. Патріарх Олексій у листі до Й. Сталіна прямо заявив, про переконання віруючих, що «Промисел Божий поставив Вас вождем русского народа для його блага, для втіхи і слави»²¹. Це не лише лестило особу тирана, але й могло переконувати якщо не в богообраності, то мінімум в загальнонародному шануванні.

Славослів'я Й. Сталіну та радянській владі з боку РПЦ виголошувалися переважно в листах адресованих керівництву держави, промовах та вітальних словах до радянських свят або ювілеїв. Такі промови переповнені вихваляннями та завіренням у тому, що даний режим є найкращим, він уособлює бажання народу та дбає про його добробут.

Протягом 1946–1948 рр. відзначаючи річницю встановлення радянської влади, зокрема в Україні, Московська патріархія не лише виголошувала прорадянські та просталінські тези, а й молитовно долучалася до відзначення радянських річниць. Так, 25 січня 1948 р. відзначаючи 30-ліття радянської влади в Україні, в храмах Українського екзархату було здійснено подячні молебні. Екзарх України перед молебнем звернувся до віруючих із словом, у якому зазначив, що за попередні тридцять років Україні довелося пережити багато складних моментів але «точним виконанням мудрих вказівок радянського уряду, Україна із успіхом і честю вийшла із цих ускладнень». Окремо

митрополит зупинився на об'єднанні українських земель в ході Другої світової війни та ліквідації УГКЦ. Спираючись на ці факти, очільником Українського екзархату формувалася серед віруючих позитивний імідж радянської влади, як об'єднавця українських земель та українців. Проголошення многоліття Й. Сталіну після молебню, сприяло уособленню проголошених митрополитом заслуг радянської влади в Україні безпосередньо із очільником СРСР. РПЦ формувала образ Й. Сталіна як об'єднавця українських земель і православ'я в Україні і на Львівському псевдособорі 1946 р.²² До 30-річчя радянської влади священник М. Харьюзов характеризував РПЦ як «стовп і утвердження істини», а «єднання слов'янських народів – політичне і релігійне – відбувається нормально, за сприятливих та дружніх обставин». Під такими обставинами в першу чергу малася на увазі монополія РПЦ на православне життя в СРСР, пов'язана у першу чергу із ліквідацією обновленського руху, УГКЦ та інших релігійних організацій і збільшення впливу РПЦ на міжрелігійному рівні²³. Подібні наративи не просто вихваляли більшовицький тоталітарний режим та формували культ особи, вони виправдовували репресивну політику попередніх років, сприяючи їй забуттю шляхом заміщення ніби то здобутками. Завдяки подібним закликам, Й. Сталін в очах віруючих перетворювався на людину, яка сприяла збереженню та розвитку православ'я в СРСР, гаранта миру та мудрого керівника.

Незважаючи на те, що РПЦ 1940-х років в своїй ідеології часто зверталася до прикладів монархічного періоду, реагуючи на політичну кон'юнктуру змушена була в той же час засуджувати монархічне минуле з метою піднесення радянської дійсності. А. Шаповалова у статті присвяченій 29-річчю радянської влади для «Журналу Московської патріархії» зазначала, що «свобода дій, яка стала можливою для Православної церкви лише в новій, радянській Росії, дозволила Патріарху Сергію повністю розкрити свою мудрість, свою прозорливість, свою глибоку ідейність»²⁴. Подібні тенденції простежуються і в статті протоієрея М. Харьюзова присвяченій 30-річчю

¹⁹ Сергей (Ларин), епископ. Слово, произнесенное 9 мая в Успенском Соборе г. Одессы. Журнал Московской патриархии. 1945. № 6. С. 41–43.

²⁰ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 53.

²¹ Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. М.: Издательство Крутицкого подворья, 2009. С. 177.

²² Ружицкий К. 30-летие советской власти на Украине (25 января 1948 г.). Журнал Московской патриархии. 1948. № 3. С. 51–52; От Собора униатской церкви Генералиссимусу И.В. Сталину. Журнал Московской патриархии. 1946. № 4. С. 27.

²³ Харьюзов Н.А. «Касарево – Кесарю, а Божие – Богу». Журнал Московской патриархии. 1947. № 11. С. 29.

²⁴ Шаповалова А. Русская Православная Церковь в XXIX годовщину Великой Октябрьской Социалистической Революции. Журнал Московской патриархии. 1946. № 11. С. 24.

ювілею більшовицького перевороту. Крім вихваляння досягнень радянського режиму в галузі релігії, автор засуджує антирадянські прояви в середовищі РПЦ 1920-х–1930-х років. Зокрема, він зазначає, що після захоплення державної влади більшовиками багато церковних людей не зрозуміли «всієї грандіозності та своєрідності» змін. На його думку, зважаючи на поширене бачення, що без самодержав'я не зможе існувати церква виникли «необдумані та непотрібні виступи проти радянської влади». Намагаючись поєднати позитивне сприйняття Патріарха Тихона та його антирадянські заяви, священнослужитель заявив про недостатньо вірне визначення відношення очільника РПЦ до більшовиків на перших порах. За словами автора, – «свою первісну помилку він тут же виправив» поставивши своїм головним завданням нормалізацію відносин церкви та держави. Вирішення саме цього завдання «Господь поклав на рамена мудрого архієрея Руської Церкви – Митрополита Сергія (Страгородського)»²⁵. Публікація даних статей у офіційному виданні РПЦ свідчить, що подібні думки підтримувала та розділяла церква. Завдяки їм формувалася думка про реалізацію божественного наміру в побудові тієї системи державно-церковних відносин, яка склалася. Будь-які спроби опротестувати сформовану систему визнавалися помилковими, адже суперечили не лише дійсності чи бажанню духовного керівництва, але і волі Бога. Безумовно, що всі заслуги та досягнення які клірики РПЦ приписували радянській владі у першу чергу пов'язувалися особисто із Й. Сталіним.

Крім богослужінь, промов та статей, які сприяли насадженню культу особи Й. Сталіна серед віруючих, організовувалися публічні заходи в духовним навчальних закладах на честь радянських свят. Подібні речі, на думку радянських функціонерів мали сприяти патріотичному вихованню майбутнього духовенства, а фактично забезпечити формування лояльного служителя культу. Наприклад, у листопаді – грудні 1946 р. в Московській духовній академії, з благословення Патріарха Олексія відбулися урочистості до 29-річчя Жовтневої соціалістичної революції та 10-річчя сталінської Конституції. Традиційно, представниками радянських органів для семінаристів читалися доповіді присвячені тій чи іншій події. Але святкування річниці Конституції мало грандіозний характер. В ньому взяли участь Патріарх Олексій та заступник уповноваженого у справах

РПЦ С. Белишов. В промовах ректора академії лунало захоплення нормами та цінностями Конституції, а також вдячність «її творцю» Й. Сталіну та запевнення у щирості мотивів участі у святкуванні, а не лише виконання «формального обов'язку лояльного громадянина»²⁶.

Апогеєм похвал та завіряння у вірності були привітання із особистими ювілеями Й. Сталіна. В день 70-річного ювілею Й. Сталіна в усіх храмах лунала молитва за його здоров'я, а в патріаршому соборі за участі архієреїв та настоятелів усіх столичних храмів відбувся молебень очолюваний Патріархом. В церковному середовищі наголошувалося, що РПЦ святкуючи даний ювілей зайняла відносно держави позицію поваги «земної Богом даної влади», а підносячи Богові подяку за його благодіяння «церковні люди оточують себе почуттям вдячної уваги за подвиг самовідданого служіння нашого Вождя народу»²⁷. Ці слова фактично прямо проголошували богообраність влади. Але найбільше похвальних тез лунало в Вітальній адресі від духовенства та мирян РПЦ, за підписом Патріарха та усіх єпархіальних архієреїв. Там говориться, що подвиг життя Й. Сталіна церква вбачає у боротьбі за щастя народу, а «торжество справедливості розкривається для нас у Вашому мудрому та твердому керівництві благодійними перетвореннями всередині держави»²⁸. В цьому тексті описано коротко найголовніші досягнення РПЦ повоєнного періоду із обґрунтуванням вдячності за них керівнику держави. Варто зазначити, що даний документ підписали усі без винятку єпархіальні архієреї, у тому числі ті, яким десятиліття до цього довелося пережити на собі сталінські репресії. Тепер же вони говорили про мудре керівництво Богом даної влади, спрямоване на досягнення рівноправ'я, особистих свобод та миру. Було очевидним, що слова виголошені у вітальному посланні, як і проголошували вихваляння більшовицького режиму та особисто Й. Сталіна суперечили істині, фактично перетворюючись на лукавство. Можливо саме тому, досить часто, подібні промови супроводжувалися запевненнями в щирості сказаного.

²⁶ Чепурин Н. Торжественное собрание по поводу годового праздника и десятилетия Великой Сталинской Конституции в Московской Духовной Академии. Журнал Московской патриархии. 1946. № 12. С. 18–21.

²⁷ Ведерников А. Молитвенное участие церкви в праздновании 70-летия И.В. Сталина. Журнал Московской патриархии. 1950. № 1. С. 11–12.

²⁸ Приветственный адрес Вождю народов СССР Генералиссимусу И.В. Сталину. Журнал Московской патриархии. 1949. № 12. С. 5–11.

²⁵ Харьзов Н.А. «Касарево – Кесарю, а Божие – Богу». Журнал Московской патриархии. 1947. № 11. С. 27–28.

Не менш блюзнірськими виглядали промови виголошувані делегатами РПЦ на конференціях прихильників миру та всіх церков і релігійних організацій СРСР. В них постійно підкреслювалася особлива роль Й. Сталіна в питаннях збереження миру та недопущення нових військових конфліктів. В той же час, формувався образ колективного Заходу на чолі із США, який намагався розв'язати нові протистояння. Подібні тези супроводжувалися проголошенням слави «Великому Сталіну», як уособленню справедливості та боротьби за мир²⁹.

Одним із останніх проявів культу особи в РПЦ була її офіційна реакція на смерть Й. Сталіна. У відповідь на інформацію про хворобу вождя, 4 березня 1953 р. Патріархом Олексієм була надіслана телеграма єпархіальним архієреям із благословенням провести в усіх храмах усіх єпархій молебні за здоров'я хворого. В цій же телеграмі підкреслювалося, що церква не може забути благодіяння уряду та особисто Й. Сталіна спрямовані на її благо. Ця телеграма разом із матеріалами, які висвітлювали реакцію РПЦ на смерть вождя була опублікована у офіційному друкованому органі церкви. Після оприлюднення інформації про смерть очільника держави, Патріархом Олексієм, від свого імені та від імені РПЦ до Ради Міністрів СРСР було направлено телеграму із співчуттями з приводу смерті Й. Сталіна. В ній вчергове наголошувалося на благодіяннях померлого відносно церкви та проголошувалася йому «вічна пам'ять». 8 березня делегація РПЦ в складі митрополита Крутицького і Коломенського Миколая, архієпископа Іркутського і Читинського Палладія, архієпископа Одеського і Херсонського Никона, протопресвітера М. Колчицького та працівника патріархії С. Філіпова поклали вінок до гробу померлого. Після процедури покладання вінка члени делегації, крім С. Філіпова, стояли у почесній варті біля домовини. У день похорон, 9 березня, у патріаршому Богоявленському соборі Патріархом Олексієм відслужена панахида за померлим. Перед панахидою Патріарх виголосив промову у якій вихваляв заслуги покійника у різних сфе-

рах, окремо зупинившись на церковних справах. Вчергове було наголошено на благодіяннях відносно РПЦ. Патріарх зазначав, що жодне питання із яким він звертався до померлого ним не відкидалося, задовольнялися усі прохання. «Багато доброго та корисного, завдяки його високому авторитету, зроблено для нашої Церкви нашим Урядом» – зазначалося у промові. Окремо наголошувалося на великій кількості телеграм зі словами співчуттів, які надходили на адресу патріарха від віруючих, духовенства, архієреїв, представників інших церков³⁰.

Варто зауважити, що важко визначити ступінь ширості висловлюваних тез. З одного боку, РПЦ дійсно мала максимально пристосуватися до існуючого суспільно-політичного ладу, а відповідно не могла уникнути участі у поширенні культу особи Й. Сталіна. Крім того, мав даватися у знаки досвід пережитих гонінь 1930-х років, а відповідно і страх, який би змушував діяти показуючи свою повну лояльність режимові. З іншого боку, можна припустити, що частина ієрархів та духовенства дійсно була вдячною за можливість відновлення церковної діяльності, ліквідацію представників інших православних конфесій, перетворення РПЦ на монополіста релігійного життя держави. Ще одним фактором, який міг сприяти поширенню культу особи серед духовенства могло бути звільнення частини церковнослужителів із ув'язнення задля продовження пастирської діяльності. Цей факт міг сприяти поширенню думки в тому, що винним в масових репресіях був не очільник держави, а прості виконавці. А говорячи за вищих ієрархів РПЦ, певну роль відігравало і поліпшення матеріального становища, що відбулося після 1943 р. Разом із тим, складною була реакція на подібні заяви рядового духовенства, особливо того, що служило у невеликих міських або сільських парафіях, яке часто на собі відчувало як наслідки репресій 1930-х років так і реалії середини 1940-х – середини 1950-х років. Саме такі церковнослужителі становили більшість кліру РПЦ, відчуючи на собі складні матеріальні умови. Вони в умовах тоталітаризму, боячись переслідування з боку каральних органів та реакції єпархіальних архієреїв могли не виголошувати свою особисту думку чи незадоволення, відпо-

²⁹ Николай, митр. Речь на Всесоюзной конференции сторонников мира. Журнал Московской патриархии. 1949. № 9. С. 12–17; От Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР Иосифу Виссарионовичу Сталину. Журнал Московской патриархии. 1952. № 5. С. 18–19; Речь на IV Всесоюзной конференции сторонников мира. Журнал Московской патриархии. 1952. № 12. С. 3–5; Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 53.

³⁰ Оліцький В.О. Офіційна реакція РПЦ на смерть Й. Сталіна. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції (26–28 травня 2021 р.). К., 2021. С. 124–126; Речь Патриарха Московского и всея Руси Алексия перед панихидой по И.В. Сталине, сказанная в патриаршем соборе в день его похорон 9 марта 1953 г. Журнал Московской патриархии. 1953. № 4. С. 3–4.

відно вона не відображена у джерельній базі та залишається недоступною для дослідників. Відомі окремі випадки непогодження з офіційною позицією, хоча вони і відносяться до більш пізнього періоду. Наприклад, у 1970-ті роки священник РПЦ та дисидент Г. Якунін засудив «служіння «служителів культу» «культу особи» Сталіна», яке на його думку очолив Патріарх Олексій, а долучилися до цього процесу як архієреї так і рядове духовенство та парафіяни. Дисидент заявив, що більшість учасників прославлення мали цілком об'єктивне уявлення про особу очільника СРСР, керуючись у своїх діях або тактичними уявленнями церковної ікономії, або страхом. На відміну від них, у Патріарха Олексія та деяких інших керівників патріархії ставлення до Й. Сталіна було цілком щирим. Даючи церковну оцінку таким діям, він говорить що вони є тяжким гріхом ідолопоклонства³¹. Водночас необхідно зауважити, що офіційну реакцію РПЦ представляли заяви Соборів, Синодів та Патріарха, а також уповноважених патріархією осіб на тих чи інших заходах. Вважаємо, що ідеї висловлені в матеріалах надрукованих Журналом Московської патріархії поділялися не лише церковним керівництвом, а й РПЦ в цілому, тому що даний журнал є її офіцій-

ним виданням. Зважаючи на це, можна говорити про участь РПЦ у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна.

Отже, можна стверджувати, що верифікуючи особу Й. Сталіна протягом 1943–1953 рр. РПЦ сприяла поширенню культу особи серед віруючих та широких верств суспільства у тому числі закордоном. Для характеристики особистості радянського диктатора систематично використовувалися терміни, які сприяли його героїзації та вихваляння. Це мало призводити до зростання його авторитету, уособлення з особою Й. Сталіна перемоги у Другій світовій війні та покладання на нього месіанських сподівань у майбутньому. Фактично всі здобутки як в середині держави та на міжнародній арені, так і церковного характеру безпеліційно пов'язувалися особисто із ним. Крім вихвалянь, РПЦ практикували богослужіння, що супроводжувалися молебнями за радянського очільника та церковного проголошення йому многоліття. Попри те, що подібні обряди та заклики супроводжувалися завіреннями у їх щирості, сьогодні важко визначити істинність даних заяв та є підстави припускати, що частина єпископату та духовенства РПЦ формально здійснювала їх керуючись страхом або іншими чинниками, відповідно робила це неширо. Попри це, дані дії та офіційна позиція РПЦ однозначно сприяла розвитку культу особи.

³¹ Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина). На пути к свободе совести. М.: Прогресс, 1989. С. 174, 176, 204.

References

- Bondarchuk P.M. *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv)*. Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. 268.
- Bremer T. *Tserkva ta imperiia. Narysy istorii rosiiskoho pravoslavia*. K.: DUKh I LITERA, 2018. 264 s.
- Vlast i tserkov v Vostochnoy Evrope. 1944–1953 gg. Dokumenty rossiyskikh arkhivov: v 2 t. T. 1: 1944–1948 gg. M.: ROSSPEN. 2009. 887 s.
- Vedernikov A. Molitvennoe uchastiye tserkvi v prazdnovanii 70-letiya I.V. Stalina. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1950. № 1. S. 11–13.
- Geraskin Yu.V. *Russkaya pravoslavnyaya tserkov, veruyushchiye, vlast (konets 30-kh – 70-e gody XX veka)*. Ryazan. 2007. 272 s.
- Istoriya Russkoy pravoslavnoy tserkvi. Ot vosstanovleniya Patriarshestva do nashikh dney. T. 1: gody 1917–1970. / Glav. red. M.B. anilushkin. SPb: Voskreseniye. 1997. 1020 s.
- Obrashcheniye Pomestnogo Sobora Russkoy pravoslavnoy tserkvi k pravitelstvu Soyuzu SSR. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1945. № 2. S. 11.
- Nikolay, mitr. Rech na Vsesoyuznoy konferentsii storonnikov mira. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1949. № 9. S. 12–17.
- Olitskiy V.O. Ofitsiina reaktsiia RPTs na smert Y. Stalina. Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy XIX Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (26–28 travnia 2021 r.). K., 2021. S. 124–126.

Olitskyi V. Stanovyshe Ruskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini v seredyni 1940-kh rokiv. KONSENSUS. 2021. № 1. S. 31–41.

Ot Konferentsii vseh tserkvey i religioznykh obedineniy v SSSR Iosifu Vissarionovichu Stalinu. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1952. № 5. S. 18–19.

Ot Sobora uniatskoy tserkvi Generalissimusu I.V. Stalinu. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1946. № 4. S. 27.

Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rokiv): kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V.M. Danylenko. U 3-kh chastynakh. Ch. 3. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 336.

Pozdravleniye Mitropolitom Ioanom Predsedatelya Sovnarkoma USSR so dnem Pobedy. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1945. № 6. S. 10.

Poslaniye Patriarshego Ekzarkha Mitropolita Kiyevskogo i Galitskogo Ioanna. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1945. № 6. S. 7–9.

Privetstvennyy adres Vozhdyu narodov SSSR Generalissimusu I.V. Stalinu. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1949. № 12. S. 5–11.

Priyem tovarishchem I.V. Stalynym mitropolita Sergiya. mitropolita Aleksiya i mitropolita Nikolaya. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1943. № 1. S. 3.

Rech na IV Vsesoyuznoy konferentsii storonnikov mira. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1952. № 12. S. 3–5.

Rech Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Aleksiya pered panikhidoy po I.V. Staline, skazannaya v patriarshem sobore v den ego pokhoron 9 marta 1953 g. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1953. № 4. S. 3–4.

Ruzhitskiy K. 30-letiyе sovetskoy vlasti na Ukraine (25 yanvarya 1948 g.). Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1948. № 3. S. 51–52.

Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. Sbornik dokumentov / Sost. O.Yu. Vasileva. I.I. Kudryavtsev. L.A. Lykova. M.: Izdatelstvo Krutitskogo podvorja. 2009. 765 s.

Sergiy (Larin), episkop. Slovo, proiznesennoe 9 maya v Uspenskom Sobore g. Odessy. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1945. № 6. S. 41–43.

Kharyuzov N.A. «Kasarevo – Kesaryu, a Bozhiye – Bogu». Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1947. № 11. S. 27–29.

Chepurin N. Torzhestvennoe sobraniye po povodu godovogo prazdnika i desyatiletiya Velikoy Stalinskoy Konstitutsii v Moskovskoy Dukhovnoy Akademii. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1946. № 12. S. 18–21.

Shapovalova A. Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XXX godovshchinu Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii. Zhurnal Moskovskoy patriarkhii. 1946. № 11. S. 24–26.

Yakunin G. V sluzhenii kultu (Moskovskaya patriarihiya i kult lichnosti Stalina). Na puti k svobode sovesti. M.: Progress, 1989. S. 172–204.